

Opiniestuk Het Panopticum van Agis

Een bewerking van Het Alziend Oog (de Wit en Westerink, 1994).

Ando Rokx

... Zoals jullie wellicht al lang weten is de afspraak gemaakt met het Zorgkantoor Agis in 2006 dat we werken met behandelplannen die zijn ondertekend door en besproken met de cliënt of vertegenwoordiger. Daarmee zijn we verplicht om ondertekende behandelovereenkomsten te hebben ...

... Er moet een DSM codering en typeringslijst ingevuld worden ...

... Wil je nog een ondertekend behandelplan en DBC formulier inleveren? ...

... Je hebt ons gevraagd bovenstaande cliënt uit te nodigen. Dat kan niet omdat mevrouw nog bij intake staat. De intaker is verantwoordelijk voor de voortgang van de intake. Zodra alles rond is, kan cliënt door naar behandeling. Dit is zo besloten door de managers ...

... Zonder een verwijsbrief van de huisarts mogen geen cliënten in behandeling genomen worden. De ziektekostenverzekeraars kunnen ons flink korten als verwijsbrieven ontbreken. We zullen hierop intensief gaan controleren ...

... Bijgevoegd de productiecijfers van afgelopen maand ...

... Per 1 januari dient van iedere cliënt het burgerservicenummer te worden ingevuld ...

... Uit een interne controle is gebleken dat niet over alle gesprekken is gerapporteerd ...

Jeremy Bentham is een Engelse filosoof die zich in de 18e eeuw bezig hield met het probleem van controle over de massa. Bentham ontwierp modellen voor de volgens hem ideale, geordende maatschappij. Centraal in zijn ideeën staan het welzijnsbelang en het nuttigheidsprincipe. Voor hem is de ideale maatschappijvorm die, waarin voor zoveel mogelijk mensen zoveel mogelijk geluk is weggelegd. Op het eerste oog niks mis mee.

Bentham was echter van mening dat de meeste mensen te egoïstisch en te onbetrouwbaar zijn om hun eigen korte termijn belangen ondergeschikt te maken aan het grotere algemene belang. Daarom moeten mensen daar volgens hem toe gedwongen worden.

Dit kan worden bewerkstelligd middels optimale zichtbaarheid. Bentham geeft zijn ideeën concreet vorm door middel van de constructie van het panopticum. Panopticum betekent alziend. Het is het model voor een ideale gevangenis, school, ziekenhuis, fabriek en verder elke andere plaats waar een klein aantal mensen een groot aantal andere mensen onder toezicht wil of moet houden. Een object of subject dat zichtbaar is, maakt zichzelf kenbaar en daarmee beheersbaar. Het meest concrete fysieke voorbeeld van een panopticum zijn de zogeheten koepelgevangenissen. De cirkelvorm van het nieuwe RGC in Apeldoorn doet er overigens ook sterk aan denken.

De effectiviteit van het panopticum zit met name in het feit dat de toezichthouder iedereen kan zien maar niemand de toezichthouder zelf kan zien. Je weet dus nooit met zekerheid in welke richting de toezichthouder kijkt. De toezichthouder ziet zonder dat hij gezien wordt.

Volgens de Franse filosoof Michel Foucault heeft het panopticum een disciplinerende werking. De toezichthouder observeert, bespioneert, corrigeert en doceert, zonder dat hem of haar een strobreed in de weg wordt gelegd. Hij hoeft zijn methoden of voorschriften niet uit te leggen of te verantwoorden. Bovendien kan hij naar believen nieuwe methoden en regels opleggen. Zijn kennis en macht groeien waardoor zijn methodes steeds verfijnder, doeltreffender en ingrijpender worden.

Foucault houdt in zijn beschrijving van het panoptisch model

niet vast aan het concrete fysieke panopticum. Innerlijke dwang, zelfdiscipline en zelfbeheersing hebben in de loop van de eeuwen in toenemende mate de plaats overgenomen van uiterlijke dwang. Tot ongeveer de helft van de negentiende eeuw waren dood- en lijfstraffen in Europa zeer gebruikelijk. Daarna schakelde men over op verfijndere machtsuitoefening: controle over de geest. De machtshebbers gingen werken aan de vorming van zelfdwang. Men ging de wil kneden en knechten. Het panopticum was hierbij een uitstekend middel. Als personen beseffen dat ze worden gecontroleerd door een onzichtbare toezichthouder dan zullen ze snel geneigd zijn om zich koest te houden, zich aan te passen, zich voorbeeldig te gedragen. Je weet immers nooit zeker of je nu wel of niet wordt bekeken en herkend.

Het panoptisch model en de disciplineringswijze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het model gaat in de hoofden van mensen een eigen leven leiden ("Ik word in de gaten gehouden zonder dat ik het zelf in de gaten heb, dus laat ik maar oppassen, braaf zijn, normaal doen"). De verschuiving van macht over het lichaam (uiterlijke dwang) naar macht over de geest (innerlijke dwang) heeft het mogelijk gemaakt ook individuen buiten de gevangenis ('vrije' burgers) op te nemen in een netwerk van onzichtbare, ongrijpbare macht.

De macht van de zichtbaarheid is in de afgelopen twee eeuwen geïntensiveerd. Iedereen moet en kan gezien en gekend worden, in alle hoeken en gaten van de samenleving. Er is vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de Westerse wereld een fijnmazig net van disciplineringsmaatregelen gesponnen. Het individu wordt in zijn bewegingsvrijheid beperkt door een keurslijf van geïnternaliseerde normeringen en verplichtingen met zijn naasten als toezichthouders. Het overal doordringende panoptische model heeft het vermogen om 'goed' gedrag af te dwingen. Disciplineringsmaatregelen zijn als het ware een onderstroom van macht in de hele samenleving. Automatisering geeft panoptische structuren in de 20e eeuw een alomtegenwoordig karakter. Met de aanwezigheid van geautomatiseerde apparatuur en geautomatiseerde processen zijn de mogelijkheden om te zien en te kennen enorm uitgebreid. Dat levert tevens een enorme uitbreiding van disciplineringsmogelijkheden

op. Het geautomatiseerde panopticum is een eigentijdse 'nieuwe wijze om macht te krijgen van geest over geest in een tot op heden ongekennde omvang'.

Ooit vormde de psychiatrie, mede dankzij de antipsychiatrie, een maatschappijkritisch orgaan in de samenleving. Inmiddels heeft ook hier de bureaucrativering en automatisering een instituut gecreëerd waarin voorschriften, protocollen en controle worden gedicteerd door externe machtsinstellingen. Onder het mom van efficiëntie, kostenbesparing en transparantie (het algemene nut) verworden instituten als scholen, ziekenhuizen en psychiatrische instellingen tot beheersende en disciplinerende organen. De medewerkers kunnen blijkbaar slechts door middel van controle en dwang op het goede spoor worden gehouden. Er worden geen kritische vragen over uitgangspunten, nut en effect gesteld. Er wordt slechts gedicteerd en gehoorzaamd op straffe van afkeuring, financiële kortingen of (sociale) uitsluiting.

Het doet wellicht wat benauwend aan, maar is er nou ook echt iets mis met deze disciplinerende machinerie? Het gaat immers om het algemene nut; kostenbesparing, kwaliteitsbewaking, fraudepreventie, transparantie, efficiëntie. Wie kan daar tegen zijn? Vel je eigen oordeel maar er zijn wel een paar kanttekeningen te maken.

De kostenbesparing is relatief. Hoe hoog zijn de kosten van het controleapparaat, zeker als je meerekent hoeveel tijd dagelijks wordt besteed aan de bureaucratische processen en administratieve verplichtingen?

Fraudepreventie impliceert fraude. Waar vindt die fraude plaats? Welk belang heeft de individuele functionaris bij het plegen van fraude in de ggz? Foucault beschreef al hoe het toezicht op vermeende illegaliteit, zelf illegaliteit creëert. Immers, de frequentie waarmee de huidige stroom aan regels wordt overtreden en voorschriften niet worden nagekomen is veel hoger dan de frequentie van de oorspronkelijk te bestrijden fraude.

Transparantie en kwaliteitsbewaking klinken aardig.

Het probleem is echter dat niet alles zichtbaar te maken is. Dat leidt er in de praktijk toe dat alleen dat wat registreerbaar en meetbaar is nog van belang lijkt te zijn. Het doet er feitelijk niet

meer toe wat je in je spreekkamer doet, het gaat er om dat je de juiste procedures hebt gevolgd en de juiste formulieren hebt ingevuld. Er ontstaat een virtuele versie van de werkelijkheid die vervolgens de plek van de werkelijkheid vervangt.

Efficiëntie is de belofte, het nagestreefde doel. Dit impliceert dat de efficiëntie van de bestaande situatie te wensen over laat. Maar is dat ook zo? En wat is het effect van alle controlemechanismen en voorschriften op de efficiëntie van ons dagelijks werk?

Last but not least, de disciplinerende creëert voorzichtige schuld-bewuste mensen die zich aanpassen en gehoorzaam opstellen om moeilijkheden te voorkomen. Het leidt er ook toe dat uw vriendelijke teamleider, secretaresses en uw overige collega's in potentie uw werkzaamheden controleren en u aanspreken op uw 'disfunctioneren'. Niet omdat ze het nut of de zin van alle plichtplegingen onderschrijven maar simpelweg omdat het moet. Zij worden instrumenten van de disciplinerende. Sterker nog, u bent inmiddels zelf een instrument van deze disciplinerende. Om nog maar te zwijgen van de disciplinerende macht die uitgaat van het beeldscherm in uw spreekkamer.

Burrhus Skinner is de vader van de operante conditionering. Hij heeft uitgevonden dat je gedrag kunt vormen middels straffen en belonen. Skinner is tot zijn verdriet het boegbeeld geworden van repressie van gedrag. Hij betreurde juist dat menselijk gedrag in de westerse cultuur steeds meer onder controle kwam te staan van potentieel negatieve consequenties (aversieve conditionering). Gedrag zou in zijn visie bepaald moeten worden door het streven naar originaliteit, vernieuwing, vitaliteit en persoonlijke waarden. In de roman 'Walden Two' beschrijft hij een utopische samenleving waarin niet repressie en straf het gedrag bepalen maar juist eigen initiatief, vrijheid, autonomie en creativiteit worden gestimuleerd. Ontwikkeling bloeit niet op angst maar op het lef om buiten de bestaande kaders te denken en te handelen. Ongetwijfeld leidt dat hier en daar tot wangedrag en disfunctioneren. De vraag is echter of de huidige disciplinerende per saldo niet veel destructiever uitpakt dan een enkel individu dat disfunctioneert of wangedrag vertoont.

Voor velen van ons waren ooit autonomie, eigenzinnige reflectie

en sociaal-kritische betrokkenheid de drijfveren om te kiezen voor ons huidige vak. Wat is daar van terug te vinden in het dagelijks handelen? Heb niet de illusie dat je cliënten kunt bevrijden als je jezelf laat knevelen door rekenmeesters, zorgverzekeraars en 'proces'bewakers.

Dit is geen oproep tot sabotage (anders krijg ik nog problemen!). Het is wel een pleidooi voor een kritische houding en te waken voor het verlies van creativiteit, autonomie en plezier in ons vak. Het is tevens een pleidooi om stil te blijven staan bij het feit dat we in dienst zijn van onze cliënten en niet in dienst van de zorgverzekeraars, accountants of overheidsinstanties.

Just because you're paranoid, don't mean they're not after you.
Kurt Cobain, Nirvana

Referenties

Foucault, M. (1989). Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis. Groningen; Historische Uitgeverij.

Vertaling van :

Foucault, M. (1975). Surveiller et Punir: Naissance de la Prison. Parijs; Gallimard.

Skinner, B.F. (1976). Walden Two(revisited). New York; MacMillan.

Wit de, H. & Westerink, H. (1994). Het Alziend Oog. De Peueraar 44, april 1994.

Ando Rokx is werkzaam als psycholoog/psychotherapeut bij GGNet Apeldoorn, RVE Ambulante Behandeling.